УДК 81’367.335

Кадочнікова О. П.

СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС РЕЧЕНЬ ЗІ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНИМИ ЧАСТИНАМИ

У праці автор аналізує граматичні одиниці на зразок «Хто ранить слово моє рідне – Мого народу ранить серце» (Т. Мельничук), які за синтаксичною традицією кваліфікують як речення зі взаємозалежними частинами. У статті здійснено спробу послідовного опису таких конструкцій на рівні семантико-синтаксичної, формально-граматичної та комунікативної організації та встановлення їхнього місця у системі граматичних одиниць української мови.

Ключові слова: речення зі взаємозалежними частинами, семантично неелементарне речення, кореферентність, номінативність.

На сьогодні система синтаксичних конструкцій, зокрема семантично неелементарних речень, української мови видається ґрунтовно описаною і дослідженою, про що свідчать багато студій, автори яких порушують питання про формальну і семантичну організацію неелементарних простих [7] та складних речень [10; 13]. Однак одиниці, які являють собою периферійну зону реалізації синтаксичних зв’язків чи семантико-синтаксичних відношень, нечасто постають об’єктом спеціального дослідження. До таких побудов належать, зокрема, речення на зразок *Блажен, хто світить вікна і хто уміє ждать* (І. Жиленко); *Хто сюди входить, ніколи назад не виходить* (І. Багряний). Хоча лінгвісти й засвідчують факт їхнього існування, проте не вдаються до вичерпного аналізу специфіки таких конструкцій [14].

Особливістю таких утворень постає передовсім специфічний характер синтаксичного зв’язку між компонентами, а це, своєю чергою, зумовлює і неоднозначність потрактування таких одиниць як поліпредикативних (див. праці І. Вихованця, А. Загнітка [1; 2; 5]). Інше питання, що не має остаточного вирішення, – особливість залежності між складниками таких конструкцій: має вона характер однобічний чи двобічний. Вочевидь, що саме з’ясування формального і семантичного статусу частин таких конструкцій уможливить визначення їхнього місця в системі синтаксичних утворень української мови.

За давньою лінгвістичною традицією, витоки якої знаходимо в працях М. Греча, Ф. Буслаєва, В. Виноградова, такі речення називають складнопідрядними з підрядними частинами підметовими, адже, на думку дослідників, визначальною рисою таких одиниць постає функціонування підрядного компонента в ролі підмета по відношенню до присудка в головній частині складного речення [6]. Є. Кротевич, аналізуючи структуру таких одиниць, зважає не лише на їхню форму, але й враховує роль підрядної частини щодо головної [6, с. 24]. За такого підходу він визначає аналізовані одиниці як «складні речення, в яких підрядне виступає в ролі такого відсутнього члена головного речення, без якого речення взагалі не можна збудувати», де підрядна частина заступає місце відсутнього підмета, напр.: *Блажен, хто в парості гілля сади грядущого читає* (М. Нагнибіда) [6, с. 24]. З розвитком теорії про природу синтаксичних зв’язків стає очевидним, що між підметом (роль якого в досліджуваних реченнях фактично виконує предикативний компонент *хто…*) та присудком встановлюється двобічний синтаксичний зв’язок, тобто предикативний. На цей факт вказує І. Вихованець, визначаючи такі речення як «конструкції, одна з предикативних частин яких стоїть у позиції підмета» [1, с. 345]. Однак лінгвіст застерігає, що такі побудови становлять «своєрідний різновид складних речень» [1, с. 345], адже «предикативні одиниці в підметовій позиції не становлять підрядних частин, оскільки вони поєднуються з присудком не підрядним, а предикативним зв’язком і його формою – взаємозалежною координацією» [1, с. 346], що й стало підставою для означення таких одиниць як складних речень із взаємозалежними частинами. Така кваліфікація є абсолютно справедливою, адже доведеним постає факт, що про підрядний (однобічно спрямований) зв’язок між предикативними компонентами таких структур не йдеться, а отже, потрактування таких речень як складнопідрядних є хибним [9]. Автори новітніх досліджень – Р. Христіанінова, І. Ротару – також послідовно виводять

© *Кадочнікова О. П., 2014*

такі одиниці за межі системи складнопідрядних речень [12; 13]. Абстракція від рівня формально-граматичного до семантичної структури речення дозволила І. Вихованцю зробити висновок про аналогічність будови таких складних речень до структури простого двоскладного [1, с. 346].

Як нам видається, питання про граматичний статус таких конструкцій і справді виходить не лише за межі площини підрядності, але й перебуває на перетині понять «просте» і «складне» речення.

На нашу думку, на першочергову увагу заслуговує структура таких предикативних одиниць. Не викликає заперечень їхня двочленність, реалізована і на формально-граматичному, і на семантико-синтаксичному, і на комунікативному рівнях: *Щасливий, хто в сонці слави звеличить свій народ…* (Т. Масенко); *Хто виділявся розумом своїм – Ставав йому ненависним, як ворог* (І. Гнатюк) – у першому реченні компонент *хто…* посідає позицію теми, у другому – реми; в обох реченнях підметові комплекси (такий термін, як нам видається, допоможе уникнути низки дискусійних питань про місце цього складника в системі речення і, зрештою, про місце усієї конструкції в системі предикативних одиниць) виразно інтонаційно протистоять присудковим компонентам: одиничному присудку в першому реченні й присудку з групою другорядних членів у другому.

Аналіз таких одиниць з позицій формально-синтаксичного підходу дозволяє зробити висновок про їхню поліпредикативність – маємо два граматично оформлені предикативні центри (*хто звеличить, [той]є щасливий*; *хто виділявся, [той] ставав ненависним*). Однак у цих реченнях не можна встановити семантико-синтаксичних відношень між пропозиціями, адже одна з них (виражена підметовим комплексом) входить як один зі складників до другої, творячи у такий спосіб закінчену думку – *щасливий є хто звеличить; ставав ненависним хто виділявся*. У таких реченнях присудок підметового комплексу має меншу семантичну вагу порівняно з «основним» присудком, що виражає центральну пропозицію. Фактично підметова частина набуває оказіонального сигніфікативного значення, поєднуючи ознаки фразової і лексичної номінації. Предикативна структура підметової частини наштовхує на думки про фразовий характер номінації суб'єкта-підмета, хоча структурно її не можна такою вважати, адже немає співвіднесеності релят-корелят (трансформація таких одиниць у структури на зразок *Щасливий той, хто в сонці слави звеличить свій народ; Той, хто виділявся розумом своїм, ставав йому ненависним, як ворог* – можлива, але переводить їх до іншої групи синтаксичних одиниць – складнопідрядних речень нерозчленованої структури із займенниково-співвідносною підрядною частиною). Водночас предикативне оформлення номінації суб'єкта суперечить і потрактуванню такого способу номінації як лексичного. Отже, йдеться про особливий тип номінації – предикативну, за допомогою якої визначають суб'єкт (а в межах аналізованого речення – підмет) за його дією, через його відношення до певної ситуації, у формі «розгорненого» граматичного вираження [8, с. 94]. На користь номінативного характеру таких конструкцій свідчить і можливість їхньої трансформації у структури зі згорненою, вторинною предикативністю, напр.: *Може, й справедливий, хто знає* (П. Загребельний) – *Обізнаний (є) справедливий*; *Починайте свій шлях – хто почати готов* (Т. Мельничук) – *Готові починати свій шлях, починайте*! Як нам видається, поступове згортання формально-граматичної структури складного речення стає причиною появи аналізованих конструкцій, які можна вважати перехідною ланкою між складнопідрядними займенниково-співвідносними реченнями і простими ускладненими реченнями. Очевидно, що їх не можна розглядати лише як проміжний етап у розвитку реченнєвої конструкції, адже за обсягом передаваного змісту предикативна номінація є значно ширшою за лексичну чи синтагматичну, і не завжди може бути згорненою до слова чи словосполучення, напр.: *Хто ранить слово моє рідне – Мого народу ранить серце* (Т. Мельничук); *Хто хоче сягнути до сьомого неба, Трудитись повинен до сьомого поту*! (Л. Дмитерко). Отже, можна твердити про референтність таких одиниць, що полягає у варіюванні формальної і семантичної структури висловлювання за умови збереження спільного преференційного смислу [4].

Функціонування відносних займенників у складі підметового комплексу протягом тривалого часу визначало його потрактування як підрядної частини, однак за умови взаємозалежності складників досліджуваних утворень варто відмовитися від такого розуміння природи досліджуваних конструкцій. Аналізуючи механізми синтаксичного зв'язку предиката і підметового комплексу, варто відзначити співвідносність присудка не лише із займенником *хто*, який не має категорій роду / особи, числа, але й із присудком підметового комплексу: *Блажен, проживши вік, хто так і не уміє Читати мудрості скрижалі по складах* (В. Стус); *Живе,*

хто злитий із народом (В. Коломієць) – форму однини чоловічого роду присудка першого речення визначає вся предикативна основа *хто так і не уміє*, що характеризується співвіднесеністю повідомлення з ІІІ особою однини; форму присудка другого речення визначає граматична основа *хто злитий*, співвідносна з формою чоловічого роду однини. На нашу думку, граматична «спустошеність» займенника *хто* унеможливлює його безпосередній зв'язок з «основним» присудком, а предикативний зв'язок має опосередкований (через присудок підметового комплексу) характер. Ґрунтовні спостереження над співвіднесеністю форм предикатів аналізованих конструкцій зробила І. Ротару [11]. Автор розвідки відзначає широку варіативність поєднання часових і способових форм предикатів у підметовій та присудковій частинах речень та необмеженість із боку семантики предикатів у присудковій частині [11, с. 103].

Дослідження структури речень із взаємозалежними частинами свідчить про можливість варіації форми числа присудка, співвідносного з предикатом підметового комплексу, напр.: *Щасливий, хто не сіяв, не орав, І лиш дзьобенку наповняв грибами* (Віра Вовк); *Так що відійдіть, будь ласка, хто боїться бути збитим, наче в кеглі* (Л. Костенко) – *Щасливі, хто не сіяв, не орав, І лиш дзьобенку наповняв грибами*; *Так що відійди, будь ласка, хто боїться бути збитим, наче в кеглі*. Можливість такої трансформації доводить, що, крім фактора координації граматичних форм присудків, важливим постає і уявлення мовця про особу чи групу осіб, означену за допомогою предикативного комплексу.

Предикативний зв'язок, що встановлюється між підметовим комплексом і присудком, чітко визначає двокомпонентність аналізованих речень – жоден зі складників не може функціонувати самостійно, напр.: *Не поет, хто забуває про страшні народні рани* (Леся Українка); *А хто не має серця, пісні, ані дому, нехай візьме у мене, що хоче* (Д. Павличко). Незважаючи на формально експліковану категорію предикативності, підметовий комплекс не є завершеним повідомленням (навіть гіпотетично не може таким бути в межах такого самого розповідного комунікативного типу), напр.: *Хто забуває про страшні народні рани*; *Хто не має серця, пісні, ані дому*, а набуває значення, тільки поєднуючись із присудком.

Отже, визначаючи місце речень із взаємозалежними частинами в системі синтаксичних одиниць української мови, треба обов'язково взяти до уваги багатовимірність таких утворень, що виявляється у протиставленні їхньої семантико-синтаксичної і комунікативної структури формально-граматичній організації. З одного боку, таку одиницю структурують два предикати, співвіднесені з тим самим підметом, а з другого – вони семантично не залежать один від одного, формально координуючи в граматичних категоріях числа, особи / роду. Формальна поліпредикативність нівельована на щаблі комунікативної будови, адже головною, визначальною для семантики конструкції є пропозиція, віддзеркалена поєднанням підметового комплексу і предиката, а предикативна основа підметового комплексу постає цілісним засобом номінації суб'єкта дії. Окремо підметовий комплекс предикативності не виражає, тож предикат входить до структурної схеми такого речення як обов'язковий компонент. Логіко-граматична структура таких утворень співвідносна з простим реченням (обов'язкові компоненти – підмет і присудок), семантико-синтаксична – з простим неелементарним (виражає як мінімум дві пропозиції), а формально-граматична – зі складним реченням (має граматично оформлені два предикативні центри). Очевидно, що місце таких побудов мусить бути встановлене на периферії простого й складного речень.

Список літератури

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Грамматика русского языка / Под ред. В. В. Виноградова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2 : Синтаксис. – 440 с.
4. Гуйванюк Н. В. Кореферентні співвідношення в синтаксисі // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті : [зб. наук. праць]. – Чернівці, 1996. – С. 87–93.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2011. – 992 с.
6. Кротевич Є. В. Будова складнопідрядних речень в сучасній українській мові // Укр. мова в шк. – 1952. – № 1. – С. 24.
7. Кульбабська О. В. Вторинна предикація : семантична та морфолого-синтаксична типологія : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олена Валентинівна Кульбабська ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 36 с.
8. Кульбабська О. Вторинна предикація як вияв принципу економії в мові / О. Кульбабська // Актуальні проблеми синтаксису : суч. стан і перспективи дослідження. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 93–98.
9. Мукан Г. М. Складні речення з підрядними підметовими і присудковими / Г. М. Мукан // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 10. – С. 31–38.
10. Пономарьова Л. В. Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01

«Українська мова» / Людмила Володимирівна Пономарьова ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 16 с.
11. Ротару І. Речення з підметовими предикативними частинами зі сполучними словами *хто*, *що* // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць] / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – Вип. 27. – С. 100–103.
12. Ротару І. Ю. Речення зі взаємозалежними частинами як особливий тип складних конструкцій сучасної української літературної мови / І. Ю. Ротару // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць Харківського нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2012. – Вип. 34. – С. 73–79.
13. Христіанінова Р. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. Христіанінова. – К. : Ін-т укр. мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
14. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академія, 2010. – 408 с.

O. Kadochnikova

THE SYNTACTIC STATUS OF SENTENCES WITH INTERDEPENDENT CLAUSES

In this work the author analyzes grammatical units like "Хто ранить слово моє рідне – Мого народу ранить серце" (Т. Мельничук), which are qualified according to syntactic tradition as sentence with the interdependent clauses. In article the analysis of the full description of such constructions from the semantics, formally-grammatical and communicative organization is accomplished and their place in the system of the grammatical units of Ukrainian language is established.

Keywords: sentence with interdependent clauses, sentence with non-elementary semantic, coreference, nomination.

Матеріал надійшов 10.07.2013